

Justyna Mokras

Pozostałości kultury ludowej Kurpiów i ich wykorzystanie przez ruch turystyczny

Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. *„Pozostałości kultury ludowej Kurpiów i ich wykorzystanie przez ruch turystyczny”*, przygotowanej przez autorkę w Katedrze Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. nadzw. dr hab. Elżbiety Dziegieć.

Wstęp

Obszar Puszczy Kurpiowskiej Zielonej położony jest w Polsce północno – wschodniej, na północ od łuku Narwi łączącego Łomżę z Ostrołęką [mapa nr 1]. Badaniami objęto pięć gmin kurpiowskich: Kadzidło, Lelis, Łyse, Myszyniec i Zbójną. Cztery gminy znajdują się w granicach obecnego województwa mazowieckiego, powiatu ostrołęckiego (Kadzidło, Lelis, Łyse, Myszyniec), natomiast jedna z nich (Zbójna) położona jest na obszarze województwa podlaskiego, w granicach powiatu łomżyńskiego. Dodatkowo badaniami objęto trzy placówki muzealne poza terenem badań:

- Skansen Kurpiowski im. A. Chętnika w Nowogrodzie Łomżyńskim,
- wystawę pt. „Bursztyn dorzecza Narwi środkowej” w Muzeum Północnomazowieckim w Łomży,
- dział etnograficzny w Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce.

W artykule zaprezentowano krótką charakterystykę kultury ludowej Kurpiów Puszczy Kurpiowskiej Zielonej oraz pozostałości tej kultury i stopień ich wykorzystania przez ruch turystyczny.

Charakterystyka historyczno - etnograficzna obszaru

Kurpie należą do tych obszarów, których kultura ludowa posiada unikalne cechy, silnie wyróżniające go spośród innych regionów

etnograficznych Polski. Pierwsi osadnicy pojawili się tu dopiero w XVII w. Byli to: bartnicy, węglarze i smolarze czerpiący korzyści z bogactw puszczy. Ludność osiedlająca się w tych stronach zajmowała się przede wszystkim gospodarką leśną, rzadko kiedy rolnictwem. Puszcza Zielona należała bowiem do obszarów o mało urodzajnych ziemiach – piaskach, porośniętych głównie borami sosnowo – świerkowymi. Ponadto były to tereny trudne do przebycia – silnie podmokłe i zabagnione. Już od najdawniejszych czasów Kurpie trudnili się bartnictwem, myślistwem, rybołówstwem, smolarstwem, węglarstwem, a także bursztyniarstwem. Ponadto w Puszczy Zielonej doskonale rozwinęło się zdobnictwo, w tym przede wszystkim niezwykle precyzyjne zdobnictwo w drewnie. Należy tu wymienić budowę i zdobnictwo domów kurpiowskich, wytwórstwo sprzętów codziennego użytku, wyrobów bednarskich i kołodziejskich. Poza tym rozwinęło się także plecionkarstwo, wykorzystujące jako surowiec wiklinę i korzenie sosnowe oraz tkactwo. Słynną dziedziną kurpiowskiej twórczości ludowej jest także wycinankarstwo.

Budownictwo

Od początków osadnictwa budownictwo na Kurpiach było drewniane. Wiązało się to z dostępnością budulca, jakim było przede wszystkim drewno sosnowe. Pierwsze siedziby kurpiowskie zwane były budami. Wznoszono je z gałęzi, chrustu, mchu i cieńszych korzeni sosnowych. Dopiero w XVIII w. pojawiły się pierwsze chaty [Chętnik 1915].

Chata kurpiowska usytuowana była zawsze ścianą szczytową do drogi, od której odgradzał ją niewielki ogródek kwiatowy. Poza tym przy chałupie znajdował się sad i pasieka. W głębi podwórza stały budynki gospodarskie: obora, chlewy, stodoła; bliżej natomiast – spichlerz i stajnia. Drzwi do chaty były zawsze zlokalizowane na długiej ścianie budynku. Prowadziły one do sieni, skąd na lewo znajdowały się drzwi do dość dużej izby, a następnie do alkierza. Na wprost sieni tradycyjnie znajdowała się komora.

Ściany domów budowano z drzewa ciosanego w prostokątne kłocze (istniały dwa tradycyjne sposoby budowania: z drewna ciągłego i w tzw. łątki). Ściana szczytowa domów, będąca jednocześnie ścianą reprezentacyjną, była szczególnie zdobiona. Belki szczytowe były ozdobnie wycinane, karbowane lub żłobione. Budynki posiadały dwuspadowe dachy, kryte pierwotnie słomą, później gontem i dranicami. Ponadto szczyty chat kurpiowskich były ozdobnie ubijane – czyli obijane deskami. Nieodłączną częścią chaty kurpiowskiej są śparogi, które

często posiadają najrozmaitsze fantazyjne formy, np. topory, końskie łby, ptasie dzioby i in.

Bardzo ozdobne były również okna chat kurpiowskich. Nad nimi najczęściej umieszczano koruny, posiadające przeróżne formy, przy czym nawet obecnie trudno spotkać w Puszczy Zielonej dwie takie same.

Przykładem tzw. małej architektury są kapliczki i krzyże. Dawniejszy typ kapliczek to te czworoboczne, założone na kwadracie, przekryte dachem ostrosłupowym, zakończonym kulą i żelaznym krzyżem [Grabowski 1967]. W środku najczęściej znajdowała się jedna rzeźba osadzona na wkopanym w ziemię słupie. Nowsze kapliczki posiadają natomiast dach dwuspadowy ozdobiony po bokach wyrzynaną listwą. Niemal niespotykane natomiast są już w Puszczy Zielonej stare kapliczki słupowe.

Rzemiosło i tradycyjne zajęcia ludności

Na terenie Puszczy Zielonej wykształciły się specyficzne zajęcia ludności związane z eksploatacją jej bogatych zasobów: bartnictwo, rybołówstwo, myślistwo, bursztyniarstwo, kowalstwo, plecionkarstwo, garncarstwo oraz obróbka drewna.

Bartnictwo to hodowla pszczół w wydrążonych pniach drzew leśnych. W Puszczy Zielonej zajmowano się nim już od XV stulecia [Niedziałkowska 1981]. Pierwotnie nie istniały żadne ograniczenia prawne regulujące eksploatację puszczy. Początkowo bowiem bartnicy wyruszali do puszczy jedynie na okres od wczesnej wiosny do późnej jesieni. Dopiero w poł. XVII w. zaczęli osiedlać się w puszczy na stałe, będąc jednocześnie jej pierwszymi stałymi mieszkańcami. Wtedy też powstało prawo bartne, regulujące gospodarkę bartników. Każdy bartnik posiadał „bór”, czyli obszar leśny o 60 barciach. Każdy „bór” miał swój własny znak bartny – wyciosane w korze drzew znamię.

Bursztyn w Puszczy Zielonej eksploatowany był już od końca XVIII w. na podmokłych, okresowo zalewanych łąkach, w dolinach leniwie płynących tu rzek. Zdarzało się, iż bursztyn znajdowano przypadkowo – podczas prac w polu, przy kopaniu studzien, eksploatacji żwirów, na łąkach podeptanych przez bydło, gdzie wydostawał się wraz z wodą na powierzchnię, czy też w wyschniętych dołach na wydmach, w piaskach nadrzecznych, na dnie zbiorników wodnych.

Kurpie zawodowo trudniący się bursztyniarstwem znali tzw. miejsca bursztynodajne - rozpoznawali glebę lub też kolor wody, która pod wpływem bursztynu zmieniała swą barwę na rdzawą. Często chodzili kopać bursztyn w większych grupach, na czele z majstrem. Z reguły pod kilkumetrową warstwą piasków zalegało 60 - 90 cm

bursztynu, układającego się w pasy. Bursztyn powstawał bowiem z żywicy, w żyłach po powalonych drzewach. Pasy bursztynu miały ok. 24 m długości i blisko 10 cm szerokości.

Obróbką bursztynu zajmowano się na Kurpiach z reguły chałupniczo. Istniały warsztaty stałe, sezonowe i amatorskie. Stałe warsztaty były często głównym źródłem utrzymania mieszkańców puszczy. Do obróbki bursztynu służyły z reguły przerobione warsztaty tkackie, na których surowiec obrabiano za pomocą szkiełka od żarówki. Wśród wyrobów z bursztynu dominowały zawsze ozdoby: korale, naszyjniki, bransolety, medaliony i wisioriki o przeróżnych kształtach. Wyrabiano także: guziki, klamerki, fajki, gryzaki dla niemowląt, różańce, krzyże, ozdoby chat kurpiowskich, takie jak np. pająki i kierce.

Rybołówstwem Kurpie Puszczy Zielonej zajmowali się od zawsze [Olędzki 1962]. Pierwsi osadnicy osiedlający się na tych terenach, mimo iż przeważnie zajmowali się bartnictwem, trudnili się także połowem ryb, w które obfitowały niegdyś miejscowe rzeki. Kurpie posiadali wiele sposobów łowienia ryb, wytwarzali także specjalne narzędzia, jak np. tzw. ości, wierse czy chobotnie.

Kowalstwo na Kurpiach Zielonych pojawiło się w 2 poł. XIX stulecia [Olędzki 1971]. Jednakże już w XVIII w. na omawianym obszarze znajdowało się kilkanaście młynów - kuźnic (tzw. hamerni), w których zajmowano się także kowalstwem. Wśród wyrobów kowalskich na wyróżnienie zasługują: okucia wozów (w tym głównie tzw. wasągów) i sani, zawiasy, zdobione skoble i zamki do drzwi, gwoździe ozdobne nabijane na szczyty i drzwi chałup, podstawki pod garnki, żelazne krzyże cmentarne i przydrożne oraz wiele narzędzi rolniczych.

Obróbką drewna na Kurpiach Zielonych zajmowano się od momentu powstania w puszczy pierwszych chałup [Adamus 1962]. Zawód cieśli był zawodem bardzo opłacalnym i niezwykle przez Kurpiów szanowanym. Wyrabiano głównie sprzęty składające się na wyposażenie domów, które później sprzedawano na jarmarkach. Były to meble, naczynia, narzędzia rolnicze i myśliwskie, przybory tkackie.

Mówiąc o tradycyjnej obróbce drewna na Kurpiach nie sposób nie wspomnieć niezwykle precyzyjnego zdobnictwa w drewnie, zwłaszcza chat kurpiowskich. Na uwagę zasługują przede wszystkim omawiane już wcześniej takie elementy chałup, jak: śparogi, koruny, ozdobne obijanie szczytów, drzwi, a także rzadko spotykane wyrzynanie listew, głównie szczytowych.

Plecionkarstwo na Kurpiach jako podstawowy surowiec wykorzystywało powszechnie tu dostępne korzenie sosnowe, co nie było częste w innych regionach Polski [Paprocka 1962]. Dodatkowo trudniono się także wyrobem sprzętów z wikliny, słomy, łyka lipowego, a także prętów olszyny, akacji i jałowca. Wykonywano przede wszystkim:

kosze gospodarskie, dzbany, misy, talerze, naczynia zasobowe, a także kapelusze i płoty. Z wikliny wyrabiano wozy zwane wasągami, natomiast z tyka lipowego – „kurpsie” – specjalny rodzaj kapci. Na specjalną uwagę zasługują oryginalne naczynia wyplatane ze słomy, wikliny, a także z korzeni sosnowych lub lipowych. Służyły one do przechowywania zboża, mąki, owoców i ziemniaków.

Sztuka ludowa

Duża izolacja omawianego regionu zadecydowała o znacznej odrębności sztuki ludowej Kurpiów na tle innych regionów etnograficznych Polski.

Ze względu na obfitość drewna, a także snycerskie zdolności, Kurpie wykształcili wiele rodzajów **rzeźb**, w tym także te charakterystyczne tylko dla tej części Polski [Olędzki 1971]. Rzeźbili zarówno w drewnie, jak i w cieście, glinie i wosku. Rzeźby w cieście to przede wszystkim pieczywo obrzędowe: tzw. nowe latka (figurki pasterzy otoczonych kręgiem ptactwa domowego) oraz byśki (figury zwierząt domowych i leśnych). W wosku rzeźbiono świece wotywny, na których umieszczano woskowe figury zwierząt. Rzeźb w glinie (głównie ozdobne figurki zwierząt i instrumenty muzyczne) było najmniej ze względu na małe ilości tego surowca. Najbardziej urozmaicone było rzeźbiarstwo w drewnie. Najpopularniejszą figurą był św. Jan Nepomucen, chroniący wieś przed powodzią. Równie popularny był św. Florian, strzegący domostw przed pożarem [Grabowski 1967].

Wycinankarstwo od zawsze było na Kurpiach znaną dla tego obszaru dziedziną twórczości ludowej, która pojawiła się tu bez udziału jakichkolwiek wcześniejszych wzorców [Olędzki 1971]. O ile kunszt mężczyzn wyraża się w snycerstwie i rzeźbiarstwie, o tyle wycinanki wykonują kobiety. Przy pomocy dużych nożyc do strzyżenia owiec powstają trzy główne rodzaje wycinanek kurpiowskich:

- „leluje”, czyli rodzaj drzewka – najbardziej charakterystyczny typ wycinanki wypełnionej ażurowo;
- „gwiazdy” – koła z występującym w nich niekiedy motywem gwiazdy, środek wypełniają krążki z brzegami wyciętymi w ząbki lub strzępienia – są mniej zróżnicowane niż leluje, ale za to bardziej kolorowe,
- „kogutki” – najbardziej popularne wycinanki na Kurpiach w postaci ptaków (głównie dudków), wyklejane wielobarwnymi ornamentami [Grabowski 1955].

Wycinanki na Kurpiach wykonywano początkowo ze zwykłego, farbowanego papieru. W XIX w. rozpowszechniło się użycie kolorowego, glansowanego papieru oraz białej i kolorowej bibułki. Z papieru glansowanego powstawały głównie wycinanki, natomiast z bibułki: kwiaty, pająki i firanki na okna oraz ramy obrazów.

Hafciarstwo na Kurpiach Zielonych pojawiło się w XVIII w. [Udziela 1936]. Od zawsze zajmowały się nim kobiety. Haft kurpiowski, wyróżniający się delikatną formą, wyszyty był z reguły cienką, czerwoną nicią. Dla podkreślenia szczegółów używano także czarnej i białej nici. Dzięki odpowiedniej kolorystyce, a także przeróżnym ozdobom, haft ten zyskiwał pewną lekkość. Prócz haftu kolorowego Kurpianki Puszczy Zielonej wykształciły także haft biały. Haftem ozdabiano przede wszystkim: damskie koszule (kołnierze, mankiety, naramienniki), chusteczki do owijania książeczek do nabożeństwa, firanki, serwety, bluzki, staniki, suknie damskie, czepki, fartuszki, szaliki, krawatki, a także chusty na głowę.

Tkactwo w Puszczy Zielonej pokrewne było tkactwu innych regionów Mazowsza [Zagórna 1962]. Opierało się tylko na surowcach pochodzących z gospodarstwa domowego: lnie i konopiach, a także wełnie z owiec. Kurpianki tkwały zarówno na użytek własny, jak i na handel. Głównym wyrobem było płótno, sukno i wełniaki. Barwienie tkanin odbywało się z wykorzystaniem barwników roślinnych uzyskanych z jałowca, cebuli lub kory olszyny. Ceniono także tkaniny o barwach naturalnych – np. nie barwiono lnu i bawełny.

Zasadniczy rozwój tkactwa kurpiowskiego przypada na 2 poł. XIX w. [Olędzki 1971]. W XX w. wyraźnie zanika ono jednak w efekcie pojawienia się tanich produktów fabrycznych. Wśród wyrobów tkackich Kurpianek Puszczy Zielonej należy wymienić: pościel oraz bieliznę z grubszego płótna, koszule i spodnie męskie z cienkiego płótna, a także ręczniki, obrusy, płachty, worki, fartuchy, sienniki. Z bawełny wykonywano przede wszystkim świąteczne koszule i powłoki, z sukna zaś – sukmany, tzw. buronki i dywany, służące do owijania małych dzieci, dekoracji łóżek, zaprzęgów, siedzeń w wozach, a także nakrywania zgrzanych koni. Były one tkane w czerwono – zieloną kratę. Popularne na Kurpiach Zielonych były także pasiaki, tkaniny tkane w wąskie paski w kolorze czerwonym, zielonym, żółtym i białym.

Zwyczaje i obrzędy

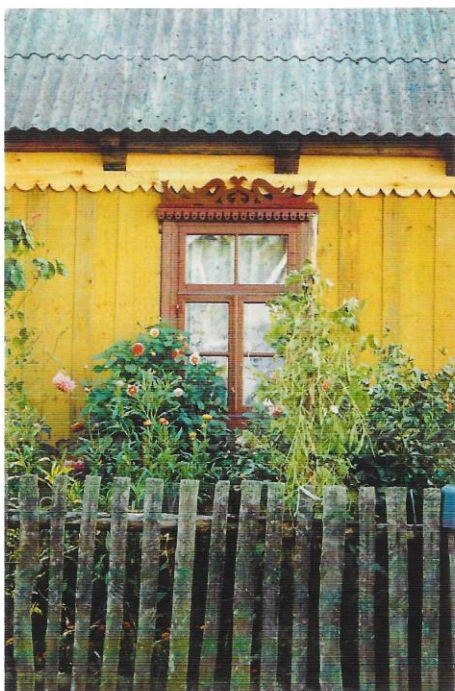
Puszcza Kurpiowska Zielona jest jednym z najbogatszych pod względem zwyczajów i obrzędów regionów etnograficznych Polski. W większości miały one związek z codziennymi zajęciami Puszczaków:

[1] Twórczyni ludowa z Puszczy Zielonej.

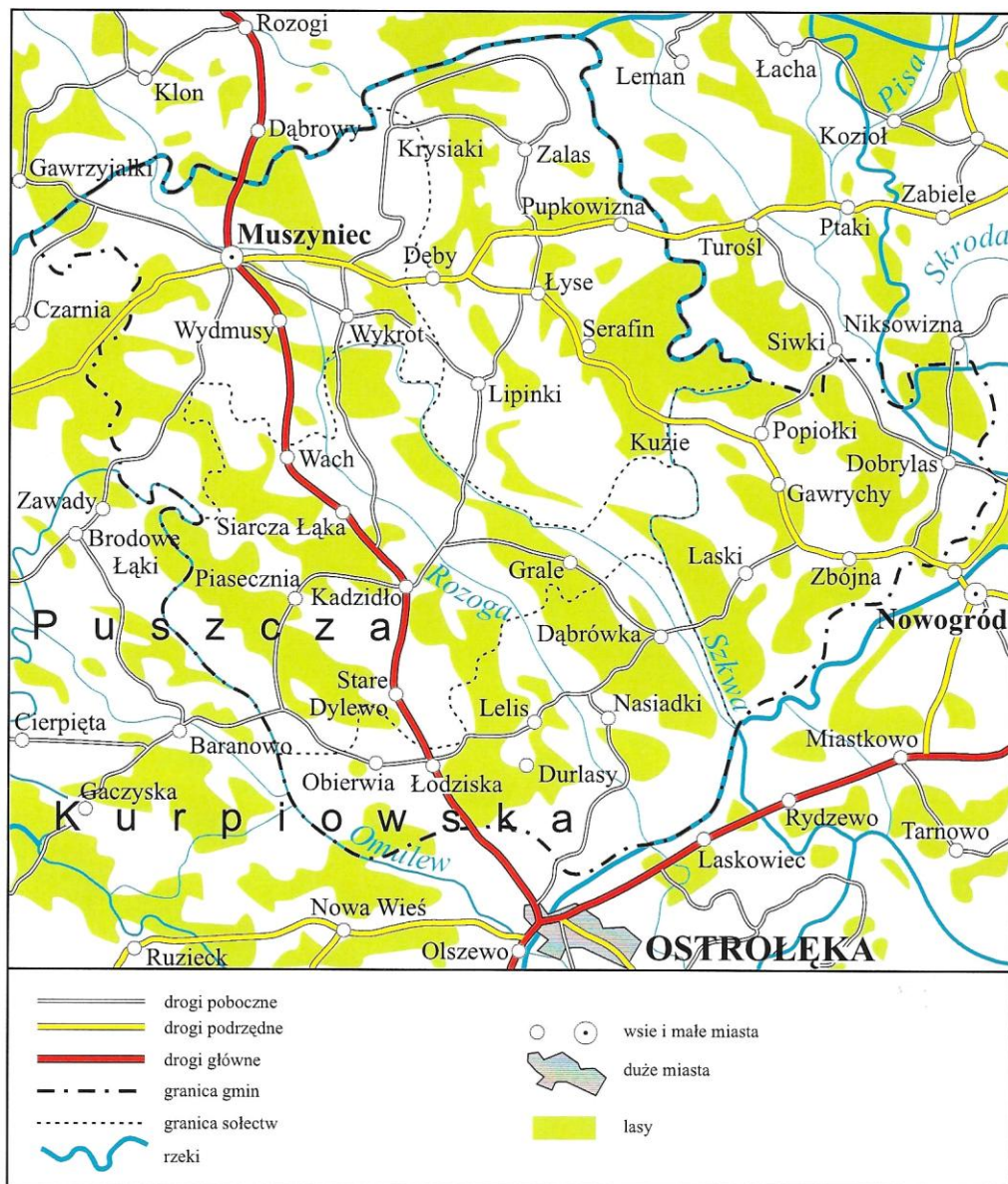
[2] Twórczyni ludowa z Puszczy Zielonej.

[3] Ozdobne okno kurniowskie.

[4] Leluia - wycinanka kurniowska

Mapa 1. Puszcza Kurpiowska. Okolice Muszyńca.

pierwotnie z gospodarką leśną, później także ze stopniowo rozwijającym się rolnictwem.

Wśród wielu ciekawych obrzędów kurpiowskich należy wymienić kilka najbardziej typowych dla tego regionu. W okolicach Nowego Roku istniał zwyczaj wykonywania wypieków obrzędowych zwanych „nowymi latkami” i „bystkami”, z kolei na święto Trzech Króli pieczono specyficzny rodzaj ciasteczek – tzw. fafernuchy.

Najbardziej znanym dla Puszczy Zielonej wiosennym obrzędem było święcenie palm wielkanocnych. Zwyczaj robienia bardzo wysokich palm zachował się szczególnie w jej północno - wschodniej części. Wykonywało się je z gałęzi leszczynowej lub sosnowej, a następnie zdobiono roślinnością leśną (borówkami, jałowcem, widłakiem, bukszpanem i cisem) oraz kwiatami i wstążkami z bibuły.

Niezwykle charakterystyczny dla regionu jest zachowany do dziś zwyczaj święcenia bydła w dzień św. Rocha (16 sierpnia). Uroczystości zaczynają się już wczesnym rankiem, kiedy to bydło wypędzane jest na pastwiska poza wsią. Na „wygonie” rozpala się ognisko z jałowca, przy którym ustawia się beczkę z wodą święconą. Ksiądz kropi bydło przepędzane przez ogień. Wieczorem mieszkańcy rozpalają poza wsią ogniska, w których pieką ziemniaki. Do ziemniaków kobiety przygotowywały zawsze tzw. sofór, czyli zupę cebulową.

Na uwagę zasługują także tradycyjne stroje kurpiowskie. Regionalny strój kobiety składał się z: białej, lnianej, haftowanej koszuli, spódnicy, fartucha, zapaski narzuconej na ramiona, kaftanika z rękawami i gorsetu [Niedziałkowska 1981]. Wszystko to tkane było w drobne czerwono – żółte paski lub też w białe, czarne i zielone prążki. Na nogach kobiety nosiły łapcie lub chodaki – trepy, w zimie natomiast skórzane, czarne trzewiki kupowane w mieście.

Strój uzupełniały sznury bursztynów lub kupowanych na targach koralików. Na głowach Kurpianki nosiły chustki – czerwone lub żółte w drobne kwiatki, czasami białe, zawsze złożone podwójnie i zaprasowane na zakładkę. Bardziej strojnie ubierały się młode dziewczęta: nosiły gorsety z czarnego lub kolorowego aksamitu wyszywane paciorkami i cekinami, a na uroczystości kościelne nakładały na głowę „czółka” – wysokie stroiki z tektury oklejane czarnym aksamitem. Zdobione były one cekinami, koralikami, miały też pęk wstążek spuszczonej z lewej strony lub z tyłu.

Strój męski tworzyła samodziałowa sukmana, kamizelka (jaka), obcisłe, wełniane, szare lub białe spodnie oraz wpuszczona w nie lniana koszula, związana pod szyją czerwoną wstążeczką. Na nogach nosili „kurpsie” – specjalny rodzaj plecionego obuwia lub chodaki ze skóry, w zimie owijali nogi onucami. Na głowie mieli zawsze czarny kapelusz, ozdobiony pawim piórkiem.

Gwara kurpiowska

Gwara kurpiowska należy do dialektu mazurskiego [Niedziałkowska 1981]. Charakteryzuje się specyficznym zmiękczeniem spółgłosek, czyli wstawianiem przed „i” spółgłosek: „z” lub „s”. Przykładami mogą być tu wyrazy: psiwo (piwo), psies (pies), psiasek (piasek), zilk (wilk), wzięcej (więcej), na zieki zieków (na wieki wieków). Poza tym gwara mieszkańców Puszczy Zielonej odznacza się występowaniem wielu specyficznych tylko dla tego regionu określeń np:

- faforek – wstążka	- gaza – nafta
- odbzicie – fotografia	- lejzbik – kamizelka
- puchać – wachać	- rejbaki – kluski kartoflane
- powerek – kawałek kija	- skrzecha – smażona skwarka
- a wej! – a widzisz!	ze słoniny
- buksy – spodnie	- teni – tędy
- dziewczok – dziewczyna	- walnie – wiele

Aktualny stan zachowania kultury ludowej Kurpiów

Pod koniec XX w. kultura ludowa Puszczy Zielonej w swej naturalnej formie zachowała się jedynie fragmentarycznie. Główne jej pozostałości skoncentrowane są w etnograficznych placówkach muzealnych regionu, bądź też prezentowane są podczas licznych imprez folklorystycznych i kulturalnych. Żywe tradycje kurpiowskie spotykane są już jedynie w mniejszych wioskach, zlokalizowanych z dala od wsi gminnych. W nich zachowała się gwara kurpiowska, budownictwo, zwyczaje, obrzędy, tradycyjne rzemiosło i sztuka ludowa wytwarzana przez nadal pracujących twórców ludowych. Te pozostałości stanowią niewielki fragment dawnej kultury ludowej Kurpiów, są jednak niewątpliwie najbardziej autentyczne. Folklor prezentowany na imprezach i w muzeach, mimo dużego zaangażowania samych twórców ludowych, jak i organizatorów, jest już jedynie sztucznie odtwarzany.

Aktualny stan zachowania kultury ludowej Kurpiów został zanalizowany przez autorkę na podstawie oceny obiektów budownictwa ludowego i sanktuariów kurpiowskich, działalności twórców ludowych i wybranych placówek muzealnych, kultywowanych obrzędów i zwyczajów oraz odbywających się na omawianym obszarze imprez kulturalnych i folklorystycznych.

• Budownictwo ludowe

Na zachowane obiekty budownictwa ludowego Puszczy Zielonej składają się: pojedyncze chałupy, całe zagrody z budynkami gospodarskimi oraz przykłady tzw. małej architektury – przydrożne krzyże i kapliczki, brogi na siano, studnie, ule itp. Dawne budownictwo kurpiowskie zachowało jeszcze wiele cech znamienych dla regionu, m.in. zdobienie listew szczytowych chałup, śparogi, koruny. Większość zabytkowych obiektów znajduje się w małych wsiach położonych z dala od miejscowości gminnych i nie podlega ochronie prawnej.

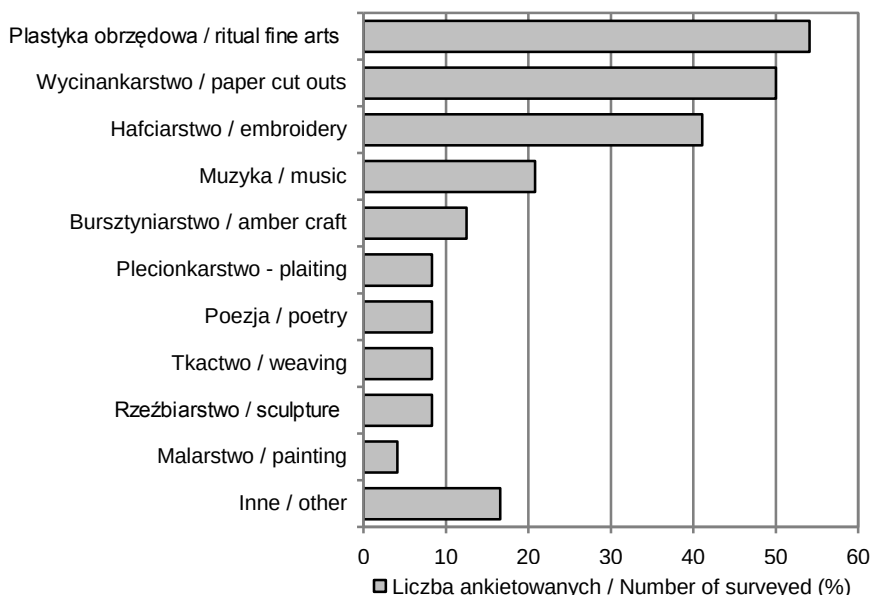
• Twórcy ludowi

Badany obszar zamieszkuje około 140 twórców ludowych. Większość z nich to kobiety (66,6% badanych), głównie w wieku ok. 60 lat. Cechą charakterystyczną twórców ludowych tego regionu jest to, iż niemal wszyscy zajmują się więcej niż jedną dziedziną twórczości [ryc. 1].

Ryc. 1. / Fig 1.

Dziedziny twórczości ludowej w Puszczy Zielonej

The types of folk arts in Puszcza Zielona

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych w 2000 r.

Wśród ankietowanych tylko 29,2% twórców uprawia jedną dziedzinę artystyczną - z reguły bursztyniarstwo, rzeźbiarstwo, plecionkarstwo, pszczelarstwo lub garncarstwo. Pozostałe 70,8% badanych, wskazało na co najmniej dwie dziedziny twórczości ludowej. Najczęściej wymieniano wycinankarstwo i plastykę obrzędową (54,2%).

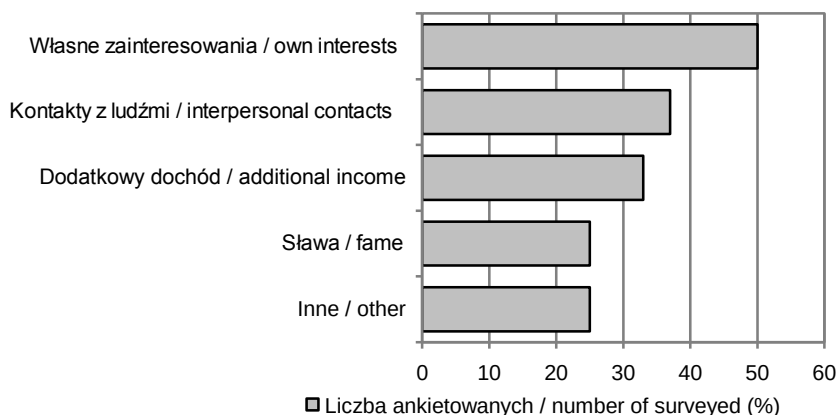
Połowa ankietowanych zajmuje się twórczością ludową „od zawsze”. Jest to cecha bardzo typowa dla tego regionu, sugerująca, iż umiejętności są tu przekazywane z pokolenia na pokolenie.

Inną charakterystyczną cechą jest fakt, iż dochód z prowadzonej działalności nie ma dużego znaczenia dla twórców (76,7%). Często nie zdają sobie oni nawet sprawy z możliwości zarobku na swojej twórczości, bądź też nie mają już zbytu na wyprodukowane towary. Cenią oni w tym przypadku kolejno: realizację własnych zainteresowań, kontakty z ludźmi, sławę, a także satysfakcję, możliwości wyjazdów i uzyskania nagród oraz wyróżnień [ryc. 2]. Istotnym przejawem dużego przywiązania do tradycji regionalnych jest dosyć duża liczba zespołów folklorystycznych (16). Jednym z najciekawszych jest zespół folklorystyczny „Kurpianka” z Kadzidła.

Ryc. 2. / Fig. 2.

Korzyści z rozwoju twórczości ludowej dla twórców Puszczy Zielonej (w %)

Benefits resulting from development of folk arts for artists in Puszcza Zielona (in %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych w 2000 r.

• **Etnograficzne placówki muzealne**

Na badanym obszarze Puszczy Kurpiowskiej Zielonej funkcjonuje 7 placówek muzealnych o tematyce etnograficznej. Są to:

- Skansen Kurpiowski im. A. Chętnika w Nowogrodzie Łomżyńskim,

- Muzeum Północnomazowieckie w Łomży (wystawa pn. „Bursztyn dorzecza Narwi środkowej”),
- Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce (wystawa etnograficzna),
- Zagroda Kurpiowska w Kadzidle,
- Izba Pamięci im. Cz. Konopkówny w Kadzidle,
- Ośrodek Etnograficzny oraz wystawa pn. „Wnętrza chaty kurpiowskiej” w Lelisie,
- Izba Regionalna w Myszyńcu.

Najbogatszą ekspozycję posiadają trzy pierwsze muzea, pozostałe mają znacznie skromniejsze zbiory, są słabiej promowane i rzadziej odwiedzane przez samych turystów. O ile Zagroda Kurpiowska w Kadzidle spotyka się jeszcze z jakimś zainteresowaniem turystów, to pozostałe wystawy służą głównie miejscowym szkołom podstawowym do celów edukacyjnych. Latem w Zagrodzie w Kadzidle organizowane są dyżury twórców ludowych prowadzących warsztaty dla chętnych.

- **Sanktuaria kurpiowskie**

Na badanym obszarze znajduje się 9 sanktuariów: w Kadzidle, Czarni, Dąbrówce, Lelisie, Lipnikach, Łysych, Myszyńcu, Kuziach i Dobrymlesie. Sześć z nich to kościoły drewniane, trzy są świątyniami murowanymi. Wszystkie sanktuaria posiadają bogate wyposażenie wnętrz, najczęściej barokowe, z ludowymi obrazami i rzeźbami. Często pojawiają się także stare, drewniane krzyże bądź ludowe feretrony wykorzystywane podczas procesji w Boże Ciało. W kościołach w Łysych i w Lipnikach nieodłącznym elementem wyposażenia są palmy wielkanocne – w tym także te biorące udział w konkursie w Łysych.

- **Obrzędy i zwyczaje**

Mimo, że w Puszczy Kurpiowskiej Zielonej zachowało się wiele ciekawych zwyczajów i obrzędów, to tylko niektóre z nich są celem wycieczek turystycznych.

Najwięcej turystów przyciąga bez wątpienia uroczystość poświęcenia palm wielkanocnych w Niedzielę Palmową. Największe (o wysokości nawet do 12 m) i najbardziej strojne palmy wykonuje się obecnie w dwóch parafiach: Lipniki i Łyse. Dość duże zainteresowanie wzbudzają także tradycyjne procesje Bożego Ciała, podczas których mieszkańcy występują w strojach ludowych oraz obchody dnia św. Rocha (16 sierpnia), kiedy we wsi Lipniki - jedynym takim miejscu w Polsce - święci się bydło.

- **Imprezy folklorystyczne i kulturalne**

Na badanym obszarze odbywa się 21 imprez folklorystycznych i kulturalnych. Niemal wszystkie imprezy mają bardzo duże znaczenie w popularyzacji kultury ludowej regionu, jednakże nie są one odpowiednio promowane. Uczestnikami tych imprez są najczęściej sami mieszkańcy Puszczy Kurpiowskiej Zielonej lub też mieszkańcy okolicznych miast – najczęściej Łomży i Ostrołęki. Dla tych drugich jest to przede wszystkim atrakcyjna forma wypoczynku świątecznego.

Warto przy tym podkreślić, że trzy imprezy mają znaczenie krajowe, a w ostatnich latach nawet międzynarodowe. Są to: „Miodobranie” w Myszyńcu, „Palma Kurpiowska” w Łysych i „Wesele Kurpiowskie” w Kadzidle.

- **Gwara kurpiowska**

Przykładów gwary kurpiowskiej jest bardzo dużo, szczególnie ludność starsza, mieszkająca we wsiach położonych w głębi Puszczy zachowała swoją mowę. Znacznie rzadziej gwarą posługują się mieszkańcy dużych wsi gminnych i miast, a także ludzie młodzi.

Ruch turystyczny na Kurpiach

Mimo oryginalnego i niezwykle cennego dziedzictwa kulturowego badanego obszaru tylko w niewielkim stopniu jest ono wykorzystywane w turystyce. Liczba turystów odwiedzających Puszczę Kurpiowską Zieloną jest niestety niewielka, choć stopniowo się zwiększa.

Zauważalne jest to choćby na przykładzie ruchu turystycznego w Skansenie Kurpiowskim w Nowogrodzie Łomżyńskim [ryc. 3]. Głównie są to jednak turyści pochodzący z najbliższych miast – Łomży (26,2% ankietowanych) i Ostrołęki (32,8%). Ponadto duży odsetek stanowią osoby pochodzące z okolic tych dwóch miast (14,8%), jak i z Białostocczyzny (8,2% ankietowanych). Zasięg oddziaływania skansenu kurpiowskiego ogranicza się zatem głównie do obszaru Polski północno-wschodniej.

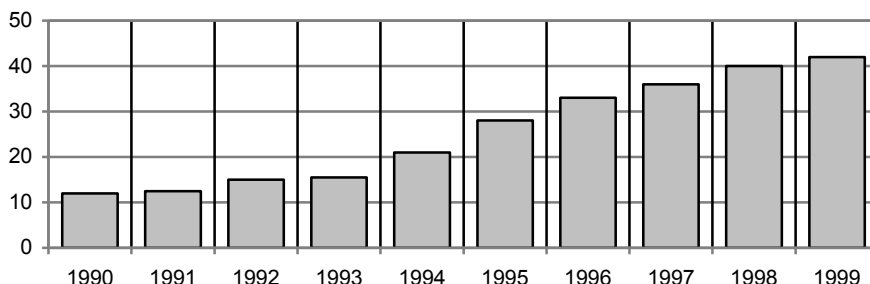
Turyści przyjeżdżający z bardziej odległych miejsc (w tym także z zagranicy) to 18% badanych. Coraz częściej w skansenie pojawiają się mieszkańcy aglomeracji warszawskiej, dla których Puszcza Zielona jest łatwo dostępnym miejscem wypoczynku świątecznego. Wśród turystów zagranicznych dominują obywatele Niemiec, USA, Kanady i Australii, w tym także przedstawiciele Polonii, odwiedzający swoje rodzinne strony.

Ryc. 3. / Fig. 3.

Wielkość ruchu turystycznego w Skansenie Kurpiowskim w Nowogrodzie Łomżyńskim w latach 1990 – 99

Number of tourists in Skansen Kurpiowski in Nowogród Łomżyński between 1990 – 99

Liczba zwiedzających (w tys.) / Number of visitors (in thousands)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych skansenu.

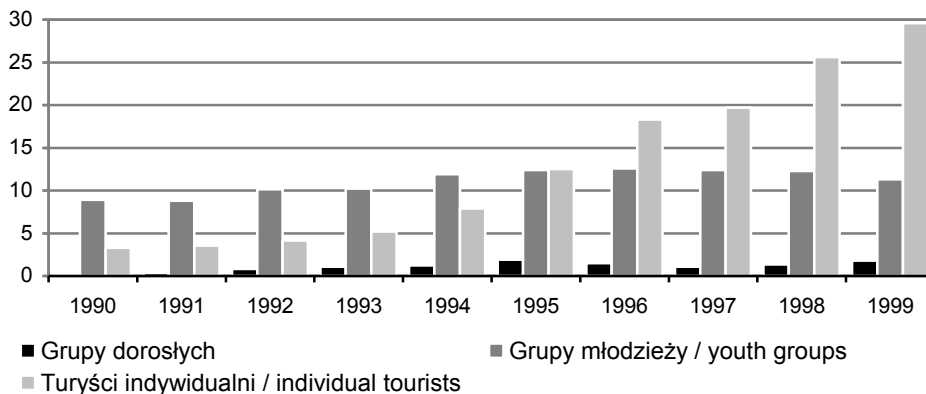
Analiza frekwencji zwiedzających w skansenie w Nowogrodzie Łomżyńskim w latach 1990 - 99 wyraźnie wskazuje na „odwrócenie” struktury gości muzealnych [Stasiak 2000]. Coraz większy procent wśród odwiedzających stanowią turyści indywidualni, zmniejsza się natomiast odsetek gości w grupach zorganizowanych – z 75% w 1990 r. do ok. 45% w ostatnich latach [ryc. 4].

Ryc. 4. / Fig. 4.

Struktura ruchu turystycznego w Skansenie Kurpiowskim w Nowogrodzie Łomżyńskim w latach 1990 - 99

Structure of tourist activities in Skansen Kurpiowski in Nowogród Łomżyński between 1990 – 99

Liczba zwiedzających (w tys.) / Number of visitors (in thousands)

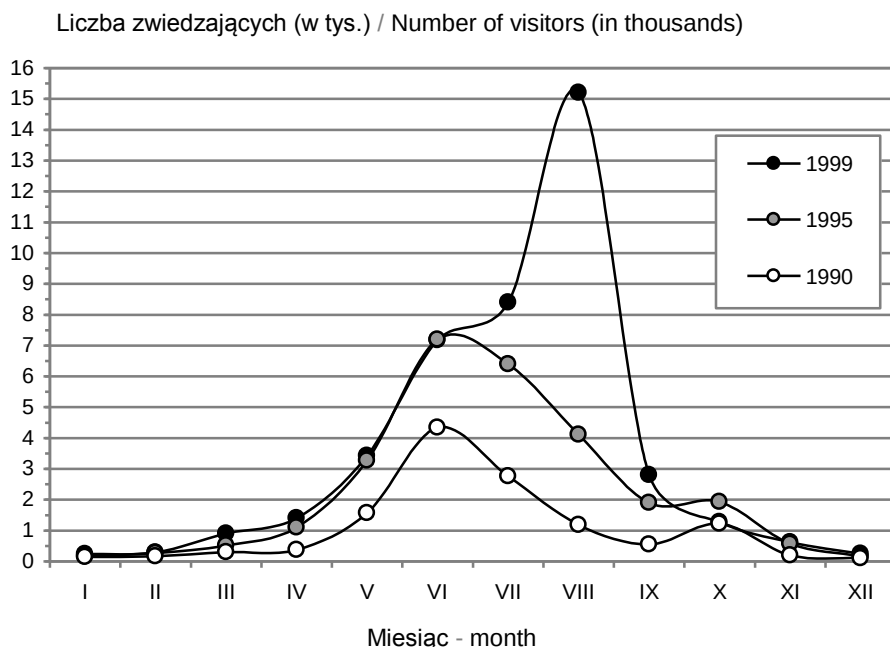
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych skansenu.

Turyści z reguły przebywają na Kurpiach tylko przez jeden dzień (63,9% ankietowanych), podróżując na Mazury bądź też odbywając niedzielną wycieczkę. Zauważalna jest tu duża sezonowość ruchu turystycznego – turyści przyjeżdżają głównie w miesiącach letnich, a także wiosną i wczesną jesienią (wycieczki szkolne) [ryc. 5].

Ryc. / Fig. 5.

Sezonowość ruchu turystycznego w Skansenie Kurpiowskim w Nowogrodzie Łomżyńskim w latach 1990 - 99

Seasonal character of tourist activities in Skansen Kurpiowski in Nowogród Łomżyński between 1990 - 99

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych skansenu.

Wśród najczęściej powtarzających się motywów pobytu na Kurpiach pojawiały się: przyjazdy w celu poznania kultury ludowej regionu (63,9% badanych), poznania przyrody (49,2%), przyjazdy ze względu na bliskość zamieszkania (11,5%), przyjazdy do rodziny (19,7%). Znaczna większość respondentów (80,3%) nie uczestniczyła w imprezach folklorystycznych regionu. Zgodnie przyznano jednak, iż potencjał związany z kulturą ludową regionu nie jest odpowiednio wykorzystywany (80,3%).

Badając atrakcyjność poszczególnych walorów turystycznych związanych z dziedzictwem kulturowym Kurpiów można zauważyć,

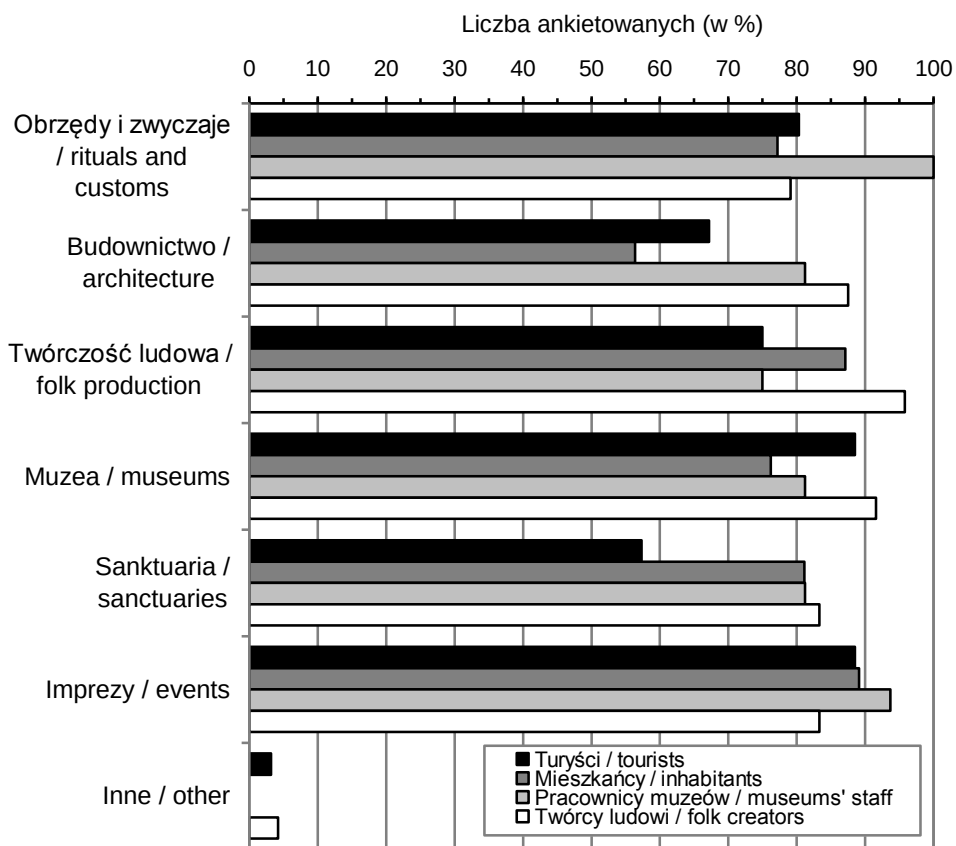
iż w opinii wszystkich badanych grup uzyskały one niemal jednakowo wysokie noty [ryc. 6].

Najwyżej oceniane były przy tym muzea, twórczość ludowa i imprezy folklorystyczne, najniżej zaś budownictwo ludowe i sanktuaria kurpiowskie. Za najbardziej atrakcyjne miejscowości na terenie Kurpiowszczyzny badani uznali przede wszystkim miejscowości gminne (Kadziło, Myszyniec, Lelis, Łyse, Zbójna), a także Nowogród (poza obszarem badań) znany ze względu na zlokalizowany tam skansen.

Ryc. 6. / Fig. 6.

Atrakcyjność kultury ludowej Puszczy Zielonej w ocenie ankietowanych.

Attractiveness of particular relics of folk culture in Puszcza Zielona.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych prowadzonych w VI, VIII i IX 2000 r.

Najwyżej oceniane zarówno w opinii mieszkańców, jak i turystów były: Myszyniec i Kadziło. Sława tych miejscowości wiąże się z faktem, iż inne, mniejsze wsie położone w lasach regionu i posiadające wiele pozostałości kultury ludowej Kurpiów nie są w żaden sposób

promowane – ich walory są z reguły nieznane. W nich jednak znajduje się najwięcej autentycznych pozostałości dawnej kultury – głównie budownictwo ludowe i pracujący nadal twórcy.

Na pytanie „*czy folklor jest atrakcją turystyczną obszaru?*” zarówno twórcy ludowi, jak i mieszkańcy odpowiadali, iż zdecydowanie tak (odpowiednio 95,8% i 89,1% ankietowanych). Podobnie odpowiadano, gdy pytano o konkurencyjność tegoż folkloru w porównaniu z innymi grupami etnograficznymi Polski.

Z działań, które uznano za najważniejsze w celu zwiększenia atrakcyjności turystycznej obszaru należy wymienić przede wszystkim: rozbudowę bazy noclegowej (aż 92,1% wskazań), promocję kultury ludowej regionu (86%), a także: poprowadzenie sieci szlaków turystycznych, rozbudowę bazy gastronomicznej, a także wytyczenie szlaków turystyki etnograficznej.

Podsumowując, należy zatem zauważyć, iż dostrzeganych jest wiele możliwości rozwoju turystyki w regionie, w tym również tych wykorzystujących ogromny potencjał kultury ludowej. Zdecydowanie brakuje jednak zapału i pomysłów, które mogłyby być tu przydatne. W przyszłości może to doprowadzić do zniszczenia wielu cennych zabytków podkreślających tożsamość obszaru, zaginięcia kultywowanych jeszcze tradycji, a nawet do wyludnienia Puszczy Zielonej.

Możliwości rozwoju turystyki

Analiza stanu zachowania unikalnego dziedzictwa kulturowego Kurpiów prowadzi do wniosku, iż może być ono magnesem przyciągającym turystów z kraju i zagranicy. Konieczne jest jednak podjęcie działań mających na celu promocję regionu i zaoferowanie przyjezdnym unikalnych propozycji spędzenia wolnego czasu. Wśród tych działań należy wymienić m.in.:

1. wytyczenie nowych tematycznych szlaków turystycznych:

- Głównego Szlaku Kurpiowskiego – prowadzącego przez najciekawsze miejscowości Puszczy Zielonej, wytypowane w oparciu o przeprowadzoną wcześniej waloryzację miejscowości Puszczy Zielonej metodą bonitacji punktowej,
- trzech Szlaków Budownictwa Ludowego – przebiegających przez miejscowości o największym nagromadzeniu obiektów reprezentujących tradycyjne budownictwo ludowe Puszczy Zielonej,
- Szlaku Sanktuariów Kurpiowskich – łączącego miejscowości, w których zlokalizowane są sanktuaria kurpiowskie, których zarówno

wygląd zewnętrzny, jak i wyposażenie wewnątrz posiadają cechy miejscowej sztuki ludowej, obiekty te, często zapomniane i niedoceniane, mogą być dużą atrakcją turystyczną Puszczy Zielonej,

- Szlaku Rękodzieła Ludowego – wytyczonego na terenie gminy Kadzidło, ze względu na występujące tam największe skupisko nadal pracujących twórców ludowych, a co się z tym wiąże - największe zgrupowanie form twórczości ludowej (szlak prowadzi m.in. przez miejscowości: Strzałki, Kuczyńskie, Dylewo, Tatary i Wach),
- ścieżki dydaktycznej w rezerwacie przyrody „Taborzy” - miałyby ona na celu zapoznanie turystów z tradycjami kurpiowskiego bartnictwa, prowadziłaby przez jeden z tych rezerwatów przyrody, który chroni pozostałości dawnej Puszczy Zielonej, w tym stare sosny bartne, na ścieżce powinny znaleźć się przystanki z opisami poszczególnych tradycji związanych z bartnictwem kurpiowskim, a także z jego historią, szlak pokazywałby drzewa i łąki bartne, sposób w jaki „dziano” barcie, a także typowe dla pierwszych bartników Puszczy Zielonej budy i szałas,

2. powstanie Ośrodka Edukacji Etnograficznej Puszczy Zielonej w Kadzidle gdzie odbywałoby się wiele zajęć prowadzonych głównie przez twórców ludowych. Mogłyby to być zarówno lekcje szkolne, zajęcia przygotowywane specjalnie dla przyjeżdżających tu grup turystycznych, jak i dłuższe pobyty dzieci i młodzieży (kolonie, tzw. zielone szkoły). Miałyby tu miejsce m.in. warsztaty prowadzone przez twórców ludowych z zakresu poszczególnych dziedzin twórczości ludowej, zajęcia w terenie, zajęcia plastyczne,

3. organizację nowych imprez kulturalno - folklorystycznych, np.:

- imprezy folklorystyczno – kulturalnej pt. „Kurpiowski Jantar” – odbywałaby się ona latem, w miejscowości Wach, ze względu na zachowane tu tradycje wydobywania i obróbki bursztynu, a także na fakt, iż jest to miejsce zamieszkania jedyne pracującego obecnie zawodowego bursztyniarza kurpiowskiego – Zdzisława Bziukiewicza. Na imprezie prezentowany byłby sposób, w jaki powstaje bursztyn na Kurpiach, metody jego wydobywania, narzędzia do tego służące i przede wszystkim proces obróbki kruszcu. Odbywałyby się tu także warsztaty tradycyjnej obróbki bursztynu prowadzone przez twórców Puszczy Zielonej zajmujących się tą dziedziną twórczości ludowej i pokazy współczesnych wyrobów bursztyniarzy,
- spotkań u bursztyniarzy kurpiowskich pt. „Skiela wzion się bursztyn?” - odbywałyby się one u bursztyniarzy w Kadzidle oraz w Wachu, twórcy prowadziliby warsztaty obróbki bursztynu i wytwarzania

z niego tradycyjnych kurpiowskich ozdób, a także zajęcia w terenie polegające na odnajdywaniu terenów bursztynodajnych, opowiadaliby również o tradycjach bursztyniarstwa na Kurpiach, o historii i kulturze regionu,

4. organizację noclegów u twórców ludowych, którzy goszcząc turystów w swych domach zapoznawaliby ich jednocześnie z wieloma zwyczajami panującymi jeszcze w Puszczy Zielonej, proponowałoby m.in. tradycyjne potrawy kurpiowskie, organizowałoby wycieczki po regionie, uczyliby miejscowego rzemiosła.

Literatura:

1. Adamus K., 1962, *Tradycyjna obróbka drewna na Kurpiowszczyźnie* [w:] Kurpie – Puszcza Zielona, red. A. Kutrzeba – Pojnarowa, Ossolineum, Wrocław.
2. Chętnik A., 1915, *Chata kurpiowska*, Warszawa.
3. Chętnik A., 1936, *Pożywienie Kurpiów*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
4. Grabowski J., 1955, *Wycinanka ludowa*, Warszawa.
5. Grabowski J., 1967, *Dawny twórca ludowy*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
6. Grabowski J., 1977, *Sztuka ludowa. Charakterystyki, porównania, odrębności*, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
7. Kielak B., 1984, *Rok obrzędowy Puszczy Kurpiowskiej Zielonej*, Ostrołęka.
8. Kutrzeba – Pojnarowa A., 1962, *Kurpie – Puszcza Zielona*, tom: I, II, III, red. Kutrzeba – Pojnarowa A., Ossolineum, Wrocław.
9. Niedziałkowska Z., 1981, *Puszcza Zielona. Bory Ostrołęckie. Z przeszłości Kurpiów*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
10. Olędzki J., 1962, *Rybołówstwo na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej od końca XIX wieku do połowy XX wieku* [w:] Kurpie – Puszcza Zielona, red. A. Kutrzeba – Pojnarowa, Ossolineum, Wrocław.
11. Olędzki J., 1971, *Kultura artystyczna ludności kurpiowskiej*, Ossolineum, Wrocław.
12. Paprocka W., 1962, *Garncarstwo ludowe na terenie dawnej Puszczy Zielonej od końca XIX wieku do chwili obecnej* [w:] Kurpie – Puszcza Zielona, red. A. Kutrzeba – Pojnarowa, Ossolineum, Wrocław.
13. Paprocka W., 1962, *Tradycyjne plecionkarstwo ludowe na terenie dawnej Puszczy Zielonej i jego rola w gospodarce wiejskiej* [w:] Kurpie – Puszcza Zielona, red. A. Kutrzeba – Pojnarowa, Ossolineum, Wrocław.
14. Piścik F., 1939, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa.
15. Stasiak A., 2000, *Charakterystyka ruchu turystycznego w wybranych skansenach w Polsce* [w:] Turyzm, 10, 2000, z.1.,
16. Udziela S., 1936, *Hafty kurpiowskie*, Kraków.
17. Zagórna B., 1962, *Tkactwo ludowe terenów północnej Kurpiowszczyzny* [w:] Kurpie – Puszcza Zielona, red. A. Kutrzeba – Pojnarowa, Ossolineum, Wrocław.

Cultural relics of the province of Kurpie (the region situated north – east of Warsaw) and their use in tourism.

Summary

The article characterises the folk culture of the Kurpie, inhabitants of the Green Forest, its relics and use in tourism. The research was conducted in the northeastern Poland, northerly to the bend of the river Narew stretching between Łomża and Ostolęka. Five communes in the province of Kurpie such as: Kadzidło, Łyse, Lelis, Myszyniec and Zbójna together with three museums (not situated in the region of the research) such as: the Kurpie open - air museum in Nowogród Łomżyński, the exhibition of "The amber of the river Narew" in the North - Mazovian Museum in Łomża and the ethnographic section in the Museum of Kurpie Culture in Ostolęka were investigated.

The Green Forest of Kurpie is the area of the original folk culture which makes it unique among other ethnographic regions of Poland. The first settlers coming there in the XVII century were, first of all, people who benefited from the forest riches mostly pine timber. Settlers of that region created a specific folk culture based on forest farming. The Kurpie made a living with bee-keeping, hunting, wood - distilling, coal merchandising and making amber ornaments.

Decorative art in wood thrived there having a great impact on the unique ornaments of villager's cottages in Kurpie region ("śparogi" and ornamented label moulds - "koruny"). Household items were also produced. Inhabitants of Kurpie province were renowned for production of artistic paper cut-outs (famous cut-outs - "leluje" (lilies), "gwiazdy" (stars) and "kogutki" (roosters) and for plaiting mostly using pine roots.

The isolation of this region resulted in individual features of the folk art in the Green Forest noticeable especially in sculptures (carved from wood, pastry, clay and wax) and ritual fine arts (ornaments made of tissue paper, ritual bread). Moreover, the Green Forest is abundant of customs and rituals such as preparing very high Easter palms, celebration of Corpus Christi Day or the Day of Saint Roch. One of the crucial elements of this culture is the dialect of this region belonging to the Mazurian dialect and characterised by many words specific only for the Kurpie province.

Despite the significant isolation, the folk culture of this region prevailed only fragmentarily. Main relics may be observed in regional museums or are demonstrated during folk performances. However, real, authentic traditions of Kurpie can be seen in smaller villages, situated on "the beaten track".

The relics of folk culture of inhabitants (Kurpie) of the Green Forest are:

- folk architecture – traditionally built and ornamented houses ("śparogi", "koruny"), household buildings and also the objects of so called "little" architecture,
- folk artists – the area is inhabited by 140 artists cultivating more than one arena of folklore such as artistic paper cut-outs, plaiting, ritual fine arts, making amber ornaments and weaving. Artists have always cultivated their

arts and their abilities have been passed from generation to generation. Furthermore, sixteen folk music bands perform in the region including a famous band of "Kurpianka" in Kadzidło,

- seven ethnographic museums with various exhibitions performing mostly educational role for local inhabitants and schools,
- nine sanctuaries of the Kurpie province – six built of wood and three built of brick, all of them have unique interiors with the elements of the folk baroque – (polichromies, Easter palms, folk paintings and sculptures),
- rituals and customs – among others the custom of blessing Easter palms in church, celebrating Corpus Christi or the Day of the Saint Roch,
- folk and cultural events – twenty one events are held there, including three of them with international significance: "Honey Harvest" in Myszyniec, the contest for the highest Easter palm in Łyse and "The Kurpie Wedding" in Kadzidło,
- the dialect of the Kurpie province – up till now the inhabitants of the Kurpie have been using words characteristic only for this region.

Rich, cultural heritage of the Green Forest is used by tourism only marginally. The amount of tourists visiting the region is still small although it has been increasing steadily. Majority of tourists in this region come from the neighbouring towns: 26,2% from Łomża and 32, 8% from Ostrołęka. Citizens of Warsaw contribute largely to the figures as the Green Forest is an easily accessible beauty spot for them. Individual tourism has been steadily growing in numbers with significantly decreasing package tour holidays. Seasonal character of tourism is clearly seen since tourists come to this region mostly in summer but also in spring and early autumn. The main reason of visits is folk culture (69,9% of the surveyed). In investigation of the most attractive relics of folk culture ethnographic museums, folk artefacts and folk events were highly appreciated, whereas folk architecture and sanctuaries of the Kurpie received lower appraisal. The most attractive places in the Green Forest appeared to be communes – first of all, Kadzidło and Myszyniec.

Rich potential, which is the folk culture of the region, may contribute to the development of local tourism. However, lack of any activities in this field may result in the quick extinction of local traditions. Some aspects of the potential development of tourism of the region on the strength of the rich, folk culture:

- The Route of Ethnographic Tourism – the main route of The Kurpie province leading along places with the greatest number of folk culture relics,
- Folk Architecture Routes (3) and the The Route of Antique Folk Architecture of the Green Forest,
- The Kurpie Sanctuaries Route, The Folk Crafts Route,
- Ethnographic Education Centre – presenting history and folk culture of the region practically and theoretically,
- folk and cultural event – "Kurpiowski Jantar" in Wach – presentation of amber quarring and jewellery making,
- overnight stays at folk artists',
- Educational route in "Tabory" nature reserve – presentation of customs connected with bee – keeping.

Translated by Elżbieta Lubińska